

Людмила Островська
(м. Миколаїв)

СИНКРЕТИЧНІСТЬ СЕМАНТИКИ НОМІНАТИВНИХ ОКЛИЧНИХ РЕЧЕНЬ

Важливим у вивченні семантики синтаксичних одиниць є прояви синкретизму, який переважно тлумачать як чинник удосконалення й розширення виражальних можливостей синтаксичних конструкцій.

Метою статті є охарактеризувати номінативні речення з окличною інтонацією типу *Дощ! Краса!* як синкретичні щодо вираженої в них семантики.

У семантиці номінативних речень відсутні як такі значення дії, процесу, стану, ознаки тощо. Їхній семантичний тип загалом тлумачать як буттєвий, екзистенційний, при цьому буттєвість виражається не лексичними засобами, а власне-синтаксичними.

Незважаючи на те, що буттєва семантика та засоби її вираження давно й активно вивчаються лінгвістами, єдиного погляду на сутність мовної категорії буттєвості немає (напевно, через це термін «буттєвість» не тлумачиться лінгвістичними енциклопедіями та словниками). Переважно в сучасному мовознавстві буттєвість кваліфікується як функційно-семантична категорія, що поєднує речення різних формальних структур, які містять повідомлення про наявність / відсутність певних предмета, особи, явища тощо [1, с. 8].

Семантика всіх номінативних речень визначається як буттєва, при цьому вважається, що структурній схемі номінативних речень відповідають значеннєві відтінки: «існування, наявність предмета або предметно представленої дії, стану» [7, с. 358]. Крім цього, підкреслюється їхня широка вживаність і відсутність стилістичної диференціації. З цим важко, однак, погодитись, адже основна сфера вживання номінативних речень – це художнє мовлення й публіцистичні тексти. Номінативні речення в них виконують особливу функцію створення образної, чуттєвої картини (пейзажі, певні зображення станів).

В українській мові номінативні речення типу *Море!* складно кваліфікувати, відносячи їх лише до одного семантичного типу речень. Постає необхідність враховувати пресупозицію висловлення й прагматичні настанови мовця. У реченнях ідентифікації, як правило, є два імені, що називають один і той самий предмет чи поняття. У номінативних реченнях типу *Море!* ідентифікація відбувається через отождолення, співвіднесення самого референта з висловленим у реченнєвій структурі, крім цього, семантика ідентифікації ускладнюється значенням буттєвості, адже одночасно в таких реченнях і стверджується існування певного предмета, явища тощо.

Уважне спостереження над специфікою номінативних речень дозволяє говорити про їхню неоднотипність, до того ж відмінності полягають не тільки в наявності семантичних різновидів. Якщо порівняти речення типу *Ніч. Тиша.*, з одного боку, та *Доц! Вовки!* – з іншого, то можна побачити, що їх об'єднує тільки частининомовний характер предикативного мінімуму (називний відмінок іменника), однак ні семантика, ні стилістичне забарвлення таких речень не є тотожними. Перш за все звертаємо увагу на те, що досліджувані речення типу *Море!* мають виразне стилістичне та емоційно-експресивне забарвлення, окличну інтонацію, що відображається на письмі знаком оклику.

Аналіз функціонування номінативних речень такого типу в тексті доводить слухність думки З. Коржак про те, що семантична структура номінативних речень презентує експресивно насичену, метафорично нечленовану предметно-ситуативну номінацію, яка «використовується також для передачі ідентифікаційних значень – ототожнення, ідентифікації, кваліфікації предмета за виявленими ознаками, а не факту його наявності» [5, с.16].

Названі стилістичні та семантичні особливості доповнюються граматичними, а саме номінативні речення типу *Пожежа!* позбавлені модально-часової парадигми, тобто вони мають тільки форму синтаксичного теперішнього часу індикатива. На значення часу в номінативних реченнях, на думку П. Дудика, вказує сама відсутність дієслівної форми, що вже стає показником теперішнього часу [3, с. 163].

Більшість дослідників тлумачать теперішній час у номінативних реченнях як антропоцентричний, тобто такий, що збігається з моментом мовлення й не має парадигматичних протиставлень (теперішній – минулий – майбутній). З. Коржак зазначає, що теперішній антропологічний локалізує в часі нерозчленовану ситуацію, яка відображена у свідомості мовця [5, с.15]. При цьому важливим є наголосити, що антропологічний теперішній, тобто такий, що відповідає моменту мовлення, не відповідає об'єктивному існуванню певної ситуації, відображеної номінативним реченням, в дійсності. Антропологічний теперішній є радше суб'єктивним часом актуалізації образу відтвореної ситуації у свідомості мовця.

На відміну від речень типу *Море!* суто буттєві мають форми не лише синтаксичного індикатива, але й синтаксичних ірреальних способів, а в синтаксичному індикативі – і форми іншого синтаксичного часу, пор.: *Ніч. Була ніч. Буде ніч. Була б ніч. Хай буде ніч.* Наявність модально-часової парадигми дає підстави навіть стверджувати окремим лінгвістам про нереалізовану двоскладність номінативних речень. Названу граматичну особливість аналізованих речень типу *Море!* варто пояснити їхньою синтаксичною семантикою, яку не можна визначити як однозначно буттєву.

З-поміж інших формальних ознак речень такого типу вважаємо за необхідне підкреслити їхню неможливість поширюватися другорядними членами, насамперед атрибутивними компонентами. Попри широку вживаність поширених номінативних речень буттєвої семантики, пор.: *Чудовий день* (О. Стяжкіна, с. 96); *Січня суровий острог, зірка на небі німім...* (І. Малкович, с. 55), речення синкретичного буттєво-ідентифікаційного типу за умови включення до їхнього складу поширювачів втрачають свою ідентифікаційну семантику й сприймаються вже як оцінно-буттєві, що поєднують у собі семантику існування та оцінку мовцем фактів дійсності, пор.: *Мороз! і Сильний мороз! Море! і Безкрає море!*

На семантичну своєрідність речень типу *Море!* вказують й інші дослідники, зокрема Н. Арутюнова вважає, що доцільніше такі речення інтерпретувати як речення з відношеннями таксонімії, або ідентифікації [2, с. 50], наприклад, *Мамо, дивись! Море!*, пор. «те, що є перед нами, це море». В. Бабайцева наголошує на дифузності головного члена таких номінативних речень, яка виникає внаслідок нечіткості їхнього логічного членування, що особливо посилюється за окличної інтонації. Крім цього, дослідниця акцентує увагу на тому в таких речень не лише стверджується наявність певного явища, але й дається йому назва [2, с. 135–136].

Семантика речень типу *Море!* є складною, синкретичною: у них одночасно реалізуються значення буття, наявності та ідентифікації предмета (у широкому розумінні), явища, що безпосередньо сприймається мовцем у момент мовлення. Повідомлення про наявність, існування предмета чи явища та його ідентифікація відбувається у момент мовлення як емоційна реакція мовця на сприйняття того, що має місце в дійсності «тут і зараз». У конкретній ситуації дійсності, коли мовець бачить безмежний водний простір, чує шум прибою, можливо, відпочивальників на пляжі, човни, вітрила тощо, то він вигукує *Море!* Цим реченням-висловленням мовець одночасно й виражає те, що він ідентифікував довкілля як море та констатує наявність, існування самого моря.

Співіснування таких двох семантичних планів в аналізованих реченнях дає можливість мовцю в конкретних ситуаціях мовлення актуалізувати ту чи іншу семантику. Порівнявши номінативні окличні речення, включені в різні контексти, можемо стверджувати про посилення однієї чи другої семантики:

(1) *Сучасна притча... Діється на далекій планеті. Космонавт у скафандрі. Бачить, як на нього суне щось величезне. Неосяжне. Динозавр! Ще не збагнувши до кінця, стріляє* (С. Алексієвич, с. 120). У наведеному окличному номінативному реченні актуалізується семантика ідентифікації, про що свідчить попередній та наступний контекст.

(2) *Тиша! Там така тиша! Зовсім інакша, ніж тут... І зенацька серед цієї тиші дивна людська мова* (С. Алексієвич, с. 45). В аналізованому реченні актуалізується буттєва семантика.

Крім проаналізованих окличних номінативних речень типу *Море!*, в українській мові доволі репрезентативними є окличні речення типу *Яка краса! Що за нахаба! Така розумниця!* Такі номінативні речення за структурними та інтонаційними характеристиками схожі на речення типу *Краса! Диво!* Однак у семантичному та комунікативному плані вони виявляють свою своєрідність, що не дає підстав тлумачити їх як один логіко-синтаксичний тип. Спільною рисою порівнювальних речень *Яка краса!* і *Краса!* є наявність у їхній семантиці оцінного компонента, оскільки головний член таких окличних номінативних речень завжди представлений іменником якісно-оцінної семантики.

Семантична категорія оцінки належить до числа власне людських категорій [6, с. 19]. Вона охоплює всю людську діяльність: думки, вчинки, мовлення, відображаючи в них суб'єктивне ставлення до об'єкта оцінки.

У семантичному плані речення типу *Краса!* включають у своє значення предмет мовлення (думки) у вигляді конкретно-чуттєвих образів, що можуть бути описані в контексті, тобто, іншими словами, вони містять емоційну оцінку того, про що йдеться, або того, що є предметом спостереження. Дослідники тлумачать такі речення як якісно-оцінні (В. Бабайцева) [2, с. 137] або субстантивно-якісно-оцінні (А. Загнітко) [4, с. 540].

У реченнях типу *Яка краса!* міститься предмет мовлення (думки), що названий субстантивом, тобто за семантикою це речення оцінно-буттєві. На нашу думку, доцільніше тлумачити речення типу *Краса!* як номінативні характеризувальні, що відображає специфіку предиката в таких речень до характеризації, предикації відтвореної дійсності. Речення ж типу *Яка краса!* пропонуємо кваліфікувати як синкретичні номінативні оцінно-буттєві, що поєднують в собі семантику оцінки та існування.

Однак проблема полягає в тому, що досить часто складно розмежувати номінативні характеризувальні та номінативні оцінно-буттєві. Зокрема пропонується враховувати такі особливості:

1) номінативні оцінно-буттєві виражають оцінку осіб, предметів, явищ, безпосередньо представлених у дійсності; у номінативних характеризувальних оцінка стосується словесно позначуваних особи, предмета, явища в попередньому контексті;

2) головний член номінативних оцінно-буттєвих позначає предмет оцінки, головний член характеризувальних номінативних є носієм оцінки;

3) у номінативних оцінних предмет оцінки та його оцінку зосереджено в середині речення, внаслідок чого ці речення є комунікативно достатніми й позиційно вільними; у характеризувальних номінативних реченнях вміщено лише саму оцінку, що стає причиною їх комунікативної залежності та позиційної зв'язаності з попереднім контекстом, у якому й позначено предмет оцінки.

Названі критерії розмежування досить чітко простежуються в конкретних прикладах: *Розлютилася Дорошиха. Свиня безрідна! Шляхтянка родовита тобі молодість віддала! Сина народила, а ти в гречку* (Люко Дашвар, с. 12) – оцінно-буттєве номінативне речення; *Та як ти відкриваєшся, кляте серце?! – Падлюки! – відіслала вітання ювелерам* (Люко Дашвар, с. 71); *Було якось спецзамовлення: терміново помити дім у порожньому селі. Абсурд!; Меблі обдивилася, зажурилася: які ж гіркі злидні!* (Люко Дашвар, с. 12) – характеризувальні номінативні речення. В останньому висловлені характеризувальне номінативне речення виступає частиною безсполучникового складного речення. Особливої уваги потребують випадки використання оцінно-буттєвого та характеризувального номінативних речень у межах одного складного синтаксичного цілого: *«Старий репертуар!..[оцінно-буттєве] Яка нудота!..[характеризувальне] Це криза жанру!» – біситься народ. А я углибнув, аж роззявив рот* (І. Малкович, с. 162).

Таким чином, номінативні оцінно-буттєві поєднують у своїй семантиці твердження про буття, існування предмета, особи, явища дійсності з його оцінкою, а характеризувальні номінативні є носіями оцінки.

Підсумовуючи, вважаємо за необхідне наголосити, що оклична інтонація номінативних речень переважно свідчить про наявність явища синкретизму на їхньому семантико-синтаксичному рівні, тому доцільним буде виділення буттєво-ідентифікаційних номінативних речень, у яких поєднуються семантика буття та ідентифікації. Окрім цього, зважаючи на загальні контекстуальні умови функціонування номінативних речень і комунікативно-прагматичні настанови мовців, з-поміж номінативних речень виразно простежуються ще такі синкретичні типи, як оцінно-буттєві, що поєднують у своїй семантиці твердження про буття, існування предмета, особи, явища дійсності з його оцінкою, та характеризувальні номінативні, які стають носіями оцінки мовцем певного явища.

Література

1. Арутюнова Н.Д., Ширяев Е. Н. Русское предложение: Бытийный тип (структура и значение). Москва: Наука, 1983. 198 с.
2. Бабайцева В. В. Система односоставных предложений в современном русском языке: монография. Москва : Дрофа, 2004. 512 с.
3. Дудик П. С. Прокопчук Л. В. Синтаксис української мови: підручник. Київ : Видавничий центр «Академія», 2010. 384 с.
4. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Морфологія. Синтаксис: монографія. Донецьк : ТОВ «ВКФ «БАО», 2011. 992 с.

5. Коржак З. З. Вираження експресивності номінативних речень (на матеріалі сучасної української художньої літератури): дис....канд. філол. наук спец. 10.02.01 «Українська мова». Івано-Франківськ, 2007. 210 с.

6. Космеда Т.А. Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики: засоби вираження категорії оцінки в українській та російській мовах: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук. спец. 10.02.01 «Українська мова», 10.02.02 «Російська мова», Харків, 2001. 35 с.

7. Русская грамматика. Москва : Наука, 1980. 709 с.

Список використаних джерел

Алексієвич С. Чорнобильська молитва: хроніка майбутнього : роман. Київ: КОМОРА, 2016. 288 с.

Люко Дашвар. Покров : роман. Харків: Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2017. 384 с.

Малкович І. Подорожник з новими віршами: вірші вибрані та найновіші. Київ: «А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА», 2017. 320с.

Стяжкіна О. Мовою Бога. Київ : Дух і Літера, 2016. 128 с.

Валентина Фурса

(м. Київ)

ДІЄСЛІВНЕ КЕРУВАННЯ НА ТЛІ ГРАМАТИЧНИХ НОРМ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ ПОЧАТКУ ХХІ СТОРІЧЧЯ

У сучасній лінгвоукраїністиці дієслівне керування традиційно кваліфікують як такий тип синтаксичного зв'язку між дієсловом і залежним від нього іменником чи займенником, за якого дієслово зі значенням дії, процесу чи стану вимагає від залежного (керованого) слова певної відмінкової або прийменниково-відмінкової форми [2, с. 3; 17, с. 67; 4, с. 36]. Такі граматичні форми керованих слів виявляють національну специфіку мови, закономірності сполучуваності слів, адже синтаксис становить «найяскравішу, своєрідну й колоритну частину індивідуальності всякої мови, даючи змогу найкраще висловлювати найтонші почуття, найгостріше обточувати думку» [6, с. 205]. У зв'язку із цим пильної уваги потребує проблема реалізації нормативного керування українських дієслів, динаміки прескриптивної (обов'язкової) граматичної норми, відбиття її в лексикографічних джерелах та мовній практиці.

Відмінкову чи прийменниково-відмінкову форму залежного від дієслова іменника визначає граматична норма як сукупність морфологічних та синтаксичних норм, що передбачає «наявність системи регламентацій кодифікованого використання усталених правил сполучуваності,